

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
"ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ"

Жилюк С.І., Альошина О.А.

**СПРАВА
АРХІЄПІСКОПА ОРЛИКА
ДОЛЯ ДУХОВЕНСТВА ЖИТОМИРЩИНИ
20-х – 30-х рр. ХХ СТОЛІТТЯ**

Острог – 2008

УДК 262.1(477.42)
ББК 86.372
Ж 72

*Затверджено Вченою радою
Національного університету “Острозька академія”
(протокол № 10 від 29 травня 2008 року)*

Рецензенти:

Стоколос Н.Г. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри філософії та соціальних наук Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету;

Кралуок П.М. – доктор філософських наук, професор, про-ректор з навчально-виховної та наукової роботи Національного університету “Острозька академія”.

Жилюк С.І., Альошина О.А.

Справа архієпископа Орлика: доля духовенства Житомирщини 20-х – 30-х рр. ХХ століття. – Острог: Видавництво Національного університету “Острозька академія”, 2008. – 150 с.

У книзі на основі архівних документів і матеріалів висвітлено історію УАПЦ на Житомирщині у 20-30 роках ХХ ст., показано трагічну долю архієпископа Степана Орлика та багатьох інших священників і віруючих, які зазнали жорстоких репресій від комуністичного режиму.

ISBN 978-966-2254-02-2

© Жилюк С.І., Альошина О.А., 2008
© Видавництво Національного університету
“Острозька академія”, 2008

ПЕРЕДМОВА

Боротьба більшовиків з релігією становила невід'ємну частину класової боротьби, тому знищення релігії і церкви було одним з найголовніших завдань комуністичної партії. Перемога на цьому ідеологічному фронті забезпечувала партії безмежну повноту влади й остаточне утвердження режиму.

В Україні боротьба з духовенством і віруючими набула особливо жорстоких форм, оскільки релігійна свідомість українців ототожнювалася ще й з націоналістичною ідеологією. Центром антирелігійної боротьби в республіці стала спеціально створена при ЦК КП(б)У “Антирелігійна Комісія” або “Всеукраїнська Антирелігійна Комісія” (ВАК).

Згідно з постановою Політбюро ЦК КП(б)У від 14 липня 1922 року ВАК отримала завдання здійснити розвал церкви за класовим, національним і територіальним поділом.

В зв'язку з тим, що ВАК діяла таємно, її робота з губкомами, окружками чи обкомами провадилася тільки через органи ДПУ і НКВС, працівники яких були постійними членами як ВАК, так і аналогічних комісій при місцевих партійних комітетах. В травні 1925 року до складу антирелігійної комісії Волинського губ кому партії входили: Сегалович (голова), Івановський (заступник голови), Громов (секретар), секретар губернського відділу ДПУ Івонін, губернський прокурор Сметанич, голова губліквідкому Броневой та ін.

На початку 20-х років антирелігійна кампанія здійснювалася під прикриттям боротьби з голодом (1921-1923), що супроводжувалося вилученням з храмів церковних цінностей (релігійних атрибутів із золота, срібла, коштовних каменів) та масовими арештами духовенства і віруючих. Проте численні антирадянські виступи та опір селян (в 1922 році зафіксовано понад 1400 сутичок, що відбулися біля церков) змусили владу дещо послабити атаки на релігію. Партія і ДПУ вдалися до витонченіших дій, урізноманітнили форми і методи боротьби. Непівський період позначився посиленням релігійних почуттів, зростанням кількості релігійних громад різних кон-

фесій. За офіційними даними, на 1 січня 1925 року в Україні зареєстровано 5453 громади Російської православної церкви (тихонівської чи слов'янської), 989 громад Української автокефальної православної церкви, 1947 громад Синодальної (Обновленської) церкви.

Послаблення релігійного тиску було лише змушеною тимчасовою поступкою тактичного плану. Стратегічний курс більшовиків у релігійному питанні залишався незмінним і цілеспрямованим. Про це наголошувалося в тезах з антирелігійної пропаганди, затверджених Політбюро ЦК КП(б)У 13 липня 1923 року, де, зокрема, зазначалося, що закриття церков, зняття дзвонів та цілий ряд адміністративних грубих заходів викликало деякі ексцеси, спрямовані проти радянської влади, тому ЦК вважає за необхідне пояснити це питання і дати тверді директиви. Суть твердих директив викладалася в загальному положенні тез: “Программа партии с точностью устанавливает, что борьба с религией является процессом длительным... и в переходный период является лишь борьбой частичной и лишь постепенно приближает нас к окончательной победе над религиозными предрассудками”.

Як бачимо, у програмі партії передбачалось добитися повної перемоги над релігією. Але в період НЕПу антирелігійна боротьба зводилась головним чином до провокаційних заходів, дискредитації духовенства, розвалу тієї чи іншої церкви через таємних інформаторів і агентів ДПУ тощо. Підтвердженням такої політики може бути цитата із таємних матеріалів Антирелігійної Комісії ЦК КП(б)У від 21 травня 1925 року: “С целью внутреннего разложения УАПЦ, нами в 1924 г. было организовано левое крыло под названием ДХЦ” (Діяльно-Христова церква. – С.Ж.).

Внаслідок прийняття нової редакції Карного кодексу УСРР 1927 року та постанови ВУЦВК про введення в дію з 1 січня 1928 року Адміністративного кодексу УСРР, одним із розділів якого були “Правила про культу”, декрет про свободу совісті втратив чинність і церковна діяльність зводилась виключно до відправлення богослужінь. Отож, наступ на релігію посилювався. Розпочались арешти.

З 1929 року розпалюється кампанія з вилучення дзвонів та закриття церков. Звичайною стає практика проведення зборів, на яких простою більшістю голосів під тиском лівацьки

настроєних представників влади, правоохоронних органів, за відсутністю “зацікавленої сторони”, нашвидкоруч приймалися ухвали про закриття храму і передачу культової споруди для потреб соціалістичного будівництва. Церкви руйнували на будівельний матеріал або перетворювали на школи, культосвітні заклади, віддавали під господарські потреби...

У 1930 році під закидом “буржуазного націоналізму” і контрреволюції було ліквідовано УАПЦ. Комуністичний режим готував ліквідацію національної церкви в Україні як один із засобів знищення можливих осередків опору колективізації. Так, на закритому засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 8 лютого 1930 року, де розглядалося питання “Про заходи щодо куркульства”, було передбачено репресивні акції як проти селянства, так і проти церкви.

Деякі архівні документи засвідчують антирадянські виступи селян, так звані волинки, які на початку 1930 року охопили територію Житомирщини. Найбільші виступи селян відбулися в селах Бердичівського і Щепетівського округів, Баранівського та Пулинського районів. Люди вимагали повернути худобу, інвентар, заарештованих, часом били працівників сільських рад та агітаторів, палили плани приписників.

В середині 30-х років наступ на церкву посилюється, будь-який вияв релігійних почуттів розглядається владою виключно як контрреволюційна діяльність. Остаточо знищується матеріальна база церкви. На Житомирщині до 1937 року в деяких районах області залишилося по два-три православних храми, в багатьох – не було жодного. Виняток складав Житомирський район, де відкритими залишалися церкви ще в 10 селах: Андріївці, Вацькові, Гадзинці, Голіївці, Крошні, Левкові, Кам’янци, Калинівці, Псищах і Скоморохах. Власне в Житомирі діяло лише дві церкви: Миколаївська на Смолянці та Яківська на Вільському кладовищі (тепер вулиця Перемоги). До революції 1917 року в місті налічувалось 33 храми та дві каплиці.

Позбавлене парафій духовенство опинилося в скрутному матеріальному становищі. На початок 1937 року в Житомирі проживало близько 300 священиків, серед яких було багато таких, що прибули до міста внаслідок адміністративного переселення з прикордонних режимних районів та повернулися із заслання чи ув’язнення. Більшість із них знаходилася на

утриманні родичів, окремі працювали на різних роботах, деякі жебракували. Проте, незважаючи на репресії проти церкви, з одного боку, та масову антирелігійну пропаганду, з іншого, релігійні почуття віруючих не підупали. Навпаки, після оголошення проекту нової сталінської Конституції 1936 року, 124 ст. якої декларувала свободу совісті, релігійний рух поживався. Звіти НКВС засвідчують не лише активність віруючих, масове відвідування храмів, збір підписів за відкриття церков, але й випадки охрещення дітей комсомольцями і комуністами. В с.Скоморохах, де було розташоване летовище, до церкви ходили дружини льотного складу, які збирали велику суму грошей на ремонт храму. В травні 1937 року секретар Житомирського міськ-парткому повідомляв своє партійне керівництво, що останнім часом відвідування церкви (Яківської. – С.Ж.) значно зросло і сягає 500-600 чоловік. На богослужіння до цієї церкви приходили віруючі з навколишніх сіл і прикордонних районів. “Эта церковь, – повідомлялося у звіті НКВС, – тайно возглавляется, прибывшим с высылки по отбыванию наказания за контрреволюционную деятельность, епископом Руберовским, каковой пользуется колоссальным авторитетом в духовном мире... Приверженцы епископа Руберовского имеют свое влияние не только на взрослое население, но и на школьников...”.

Оскільки вияви активності з боку духовенства чи парафіян розглядалися як контрреволюційна діяльність, звинувачені піддавались репресіям. Наприклад, за спробу відновити богослужіння в с.Глубочок Троянівського району було заарештовано місцевого священика Шмителя, в с.Чайківка Потіївського району заарештували селян, які збирали гроші та підписи за відкриття церкви.

Розгортання кампанії масових репресій розпочалося після пленуму ЦК ВКП(б)У у лютому-березні 1937 року, на якому Сталін заявив, що країна в небезпечному становищі через підступи саботажників, шпигунів і диверсантів. Відповідно удосконалювався репресивний апарат, який із середини 1937 року сформувався у розгалужений механізм, зорієнтований на масовий характер каральних заходів. Так, 31 липня 1937 року ЦК ВКП(б) затвердив наказ НКВС СРСР про утворення трійок для винесення вироків на заарештованих осіб. Останні поділялися на дві категорії. До першої належали “найбільш

зловісні елементи”, що підлягали розстрілу. До другої- решта, які мали бути ув'язнені на термін 8-10 років.

Репресії на місцях здійснювалися цими позасудовими трійками у складі першого секретаря обкому, керівника обласного управління НКВС і обласного прокурора.

Професор В.О.Пашенко зазначає: “Ряд заходів з реорганізації правоохоронних органів, проведених в СРСР у середині 30-х років, дозволив приступити до останнього штурму православ'я – фізичну ліквідацію духовенства”.

Якщо у вересні 1936 року Київський обком КП(б)У поширив окружним, районним і міським комітетам партії листа, в якому лише пропонувалося разом з керівниками райвідділів НКВС зазначити практичні заходи для припинення контрреволюційної діяльності церковників, то наказ ЦК КП(б)У від 5 жовтня 1937 року вже конкретно орієнтував працівників НКВС на проведення у короткі терміни широкої операції з метою рішучого розгрому “церковно-сектантських контрреволюційних кадрів”.

На підставі цих та інших наказів у 1937 році розпочалися масові арешти представників духовенства. Районні та міські підрозділи НКВС заарештовували священиків поодиночі та цілими групами і відвозили до Житомира, де зловісна трійка виносила свої страшні вироки. Так, рішенням трійки від 17 листопада 1937 року засуджено до розстрілу єпископа Максима Руберовського, 29 квітня 1938 року до такої ж міри покарання засудили 11 осіб духовенства, 5 травня – 21 (разом з парафіянами), 10 травня – 12 і т. д. У квітні 1938 року Житомирським відділом НКВС заарештовано 56 священиків – всіх страчено. Того ж року 2 червня було розстріляно колишнього архієпископа автокефальної церкви (до 1927 р.) Степана Орлика, який щойно відбув десятилітнє ув'язнення в концтаборах.

Як видно із архівно-слідчих справ, усі засуджені обвинувачувалися у приналежності до різних контрреволюційних повстанських організацій, створених митрополитом Олександром Чекановським. У висновках до справи 56-ти обвинувачених зазначалося, що Житомирським управлінням НКВС розкрито і ліквідована в м.Житомир антирадянська монархічна організація, яка, ніби, діяла за наказом митрополита Чекановського; “тихонівці на чолі з єпископом Руберовським та обновленці на чолі із священиком Лисаком об'єдналися в осо-

бливий блок з метою активної боротьби з радянською владою”. В іншій справі, де переважало духовенство ліквідованої УАЛЦ, священники обвинувачувалися в тому, що протягом 1935-1936 років були завербовані в контрреволюційну націоналістичну повстанську організацію, якою в м.Бердичів керував митрополит Меле-тій Фомін (з 1935 р. займав Бердичівську кафедру замість митрополита Чекановського. – С.Ж.).

Були й інші формулювання – усі, звичайно, вигадані місцевими управліннями НКВС, щоб якось обґрунтувати масові розстріли духовенства. Ні в центральних, ні в обласних архівах матеріалів про існування вищезгаданих організацій не виявлено.

Заарештованих піддавали тортурам за вказівкою ЦК ВКП(б). Не витримуючи фізичних мук, вони давали свідчення і на себе, і на своїх знайомих. Так забезпечувався черговий приплив арештів. Обвинувачення засуджених були побудовані на суперечливих і непереконливих свідченнях самих засуджених. Вибиті в катівнях НКВС, ці “зінання” ніякими іншими доказами не підтверджувалися.

Репресії охопили все радянське суспільство, не обминаючи і нацменшини. Але політика масового фізичного винищення людей була спрямована головним чином проти українців, що відображається, зокрема, у абсолютних показниках кількості репресованого духовенства, яке майже стовідсотково мало українське етнічне походження, і духовенства інших конфесій. Так, за даними завідуючого наукової редакції редколегії книги “Реабілітовані історією. Житомирська область” Є.Р. Тимиряєва, на вересень 2003 року виявлено 18 осіб репресованого протестантського духовенства (німців-лютеран), 9 із яких розстріляно, серед іудейського – відповідно 21 і 3, католицького – 48 і 3, а із 598 осіб репресованого православного духовенства було розстріляно 243 особи і ще 15 забито до смерті під час допитів. Ці дані взято лише з відкритих для вивчення архівно-слідчих справ.

Прикметне, що у співвідношенні до загальної кількості національного складу населення число фізично знищених українців у декілька разів (!?) перевищує аналогічний показник жертв серед будь-якої нацменшини, хоча окремі із нацменшин, наприклад поляки (становили тоді найбільший відсоток), оскільки жили заможніше, не були охоплені суцільною

колективізацією і мали зв'язки за кордоном, за більшовицькою ідеологією вважалися більш контрреволюційними і класово ворожими за українців.

За результатами проведених Є.Р.Тимиряєвим пошуків на основі архівних матеріалів, в роки більшовицької влади на Житомирщині було засуджено до вищої міри покарання і ув'язнено в таборах 110-112 тис. осіб, але при застосуванні інших альтернативних методів підрахування кількість репресованих значно збільшується.

Для відтворення цілісної картини червоного терору необхідно провести ще серйозну наукову роботу за сприяння владних структур.

Проте вже на даному етапі дослідження є всі підстави оцінювати характер репресій в Україні як геноцид російсько-комуністичного режиму проти українського народу.

ЗМІСТ

Передмова	3
Розділ I. Життя і діяння архієпископа Орлика	10
1.1. Становлення УАПЦ на Східній Волині (Житомирщині) у 20-х роках ХХ ст.	10
1.2. Доля церкви – доля людини	16
1.3. Сповідь архієпископа Орлика	39
Посилання	48
Розділ II. Архівні документи і матеріали.....	51
1. <i>Реєстр членів ініціаторів Української Православної Парафії.....</i>	<i>51</i>
2. <i>Удостоверение</i>	<i>52</i>
3. <i>До Волынгубвиконкому</i>	<i>52</i>
4. <i>Порядок денний загальних зборів парафіян церкви Різдва Пресвятої Богородиці</i>	<i>53</i>
5. <i>Удостоверение</i>	<i>54</i>
6. <i>Выписка из протокола №28 заседания Губисполкома 12 июня</i>	<i>54</i>
7. <i>Начальнику Губмилиции</i>	<i>54</i>
8. <i>В Управление Губмилиции</i>	<i>55</i>
9. <i>Парахвіяльна Рада церкви Різдва Пресвятої Богородиці</i>	<i>55</i>
10. <i>Удостоверение</i>	<i>56</i>
11. <i>Список членов совета приходской общинной Богоявленской церкви</i>	<i>56</i>
12. <i>Заведующему Волгубкомхозом</i>	<i>56</i>
13. <i>Заявление</i>	<i>57</i>
14. <i>Заявление</i>	<i>57</i>
15. <i>Удостоверение</i>	<i>58</i>
16. <i>Удостоверение</i>	<i>58</i>
17. <i>Порядок денний</i>	<i>59</i>
18. <i>Заявление</i>	<i>59</i>
19. <i>Удостоверение</i>	<i>59</i>

20. Порядок засідання Волинського краєвого з'їзду Української Автокефальної Православної церкви	60
21. Протокол	61
22. Доповідь	61
23. В Волинский Губюст (по отделению церкви от государства)	62
24. Протокол загального зібрання парафіян Житомирського храму Народження Богородиці.....	64
25. Доклад Уполномоченого Губотдела.....	66
26. Політична ситуація і настрої в Народницькому районі.....	67
27. Деякі звіти секретарю Волинського губернського партійного комітету про політичну і релігійну ситуації за вересень-жовтень 1923 р.	67
28. Заборона Волингубвідділу провести з'їзд УАПЦ 12 грудня 1923 р.	68
29. Обіжники ЦК КП(б)У від 12 січня 1924 р. про релігійне становище в Україні та завдання антирелігійної пропаганди.....	68
30. Циркуляр усім антирелігійним комісіям при окружкомах.....	76
31. Матеріали розширеного пленуму Бердичівського Окружного партійного комітету КП(б)У від 17 червня 1926 р. про релігійне становище в районі	76
32. Політична та релігійна ситуація і настрої в Дзержинському районі 1926 р.	79
33. Відчит про роботу Романівського райкому ЛКСМУ Волинської округи.....	79
34. Доклад про діяльність Романівського парткомітету за січень-березень 1926 р.	80
35. Кількість громад і віруючих в коростенському районі станом на 1 січня 1926 р.	81
36. Відношення влади до тихонівської і автокефальної церков за матеріалами обіжника ОПК.....	82
37. Кількість віруючих та антирелігійний рух в Бердичівській окрузі 1928р.	82
38. Антирадянські виступи селян в Бердичівській окрузі 1930 р.	84
39. Політичне та релігійне становище Барановського району 1931 р.	85

40. Дані про кількість молитовних будинків, осередків СВБ та підсумки антивеликодневої кампанії по Бердичівській міській раді 1931 р.	86
41. Про політичне становище Городницького району 1924 р.	87
42. Про політичне становище Словечанського району 1935 р.	88
43. Постанова бюро Київського Обкому КП(б)У від 5.09.1936 р. про посилення антирелігійної боротьби	90
44. Лист Секретаря Округкому КП(б)У до секретаря Коростенського Райпарткому від 15.07.1936 р. про релігійну ситуацію в окремих селах району та посилення антирелігійної боротьби	91
45. Лист-інструкція голови Округного бюро СВБ і завідуючого Округним відділом народної освіти 1936 р. до відповідних районних структур про посилення антирелігійної боротьби.....	92
46. Про рух віруючих за відкриття церков в Коростишівському, Черняхівському, Володарськ-Волинському і Потіївському районах 1936 р.	93
47. Інформаційний лист Округного відділу НКВС до Округкому КП(б)У про релігійне становище в районах Житомирського округу станом на жовтень 1936р.	94
48. Відношення житомирян до сталінської Конституції та виборів до Верховної Ради СРСР	98
49. Політичне становище та настрої в селах Новоград-Волинського і Барановського районів 1937 р.	99
50. Про політичне і релігійне становище Новоград-Волинського, Городницького, Ярунського і Барановського районів 1937 р.	100
51. Арешти селян Червоноармійського і Новоград-Волинського районів за вияв релігійних почуттів	102
52. Дані про кількість репресованих по Новоград-Волинському району	103
53. Дані про кількість репресованих по Новоград-Волинському району (окремо – по м.Новоград-Волинському й села Орени)	104
54. Про релігійну ситуацію і репресії віруючих в селах Городницького району 1937 р.	104
55. Політінформація про релігійне становище в Житомирському районі і місті Житомирі 1937 р.	105

56. Політінформація про релігійне становище в Потіївському районі 1937 р.	108
57. Повідомлення Новоград-Волинського відділу НКВС про релігійну ситуацію в селі Несолонь з метою не допустити відкриття церкви	110
58. Повідомлення Новоград-Волинського відділу НКВС про вияв релігійної активності в селах Орепи, Тупальці та Івашківка 1937 р. з метою вжити необхідних заходів	110
59. Список антирадянського елементу по Волинському округу	112
60. Масові репресії православного духовенства в Житомирі	114
61. Матеріали ах рівно-слідчої справи 56-ти розстріляних священиків в Житомирі 1938 р..	116
62. Матеріали архівно-слідчих справ 1938 р. про масові арешти і розстріли священиків – жителів Бердичева.....	121
63. Довідка про засудження до вищої міри покарання архієпископа синодальної церкви Мелетія Фоміна	135
64. Матеріали архівно-слідчих справ архієпископа автокефальної церкви Степана Орлика, розстріляного в 1938 році	137

Науково-популярне видання

**Сергій Іванович Жилюк,
Оксана Анатоліївна Альошина**

**СПРАВА АРХІЄПИСКОПА ОРЛИКА:
ДОЛЯ ДУХОВЕНСТВА ЖИТОМИРЩИНИ
20-30-Х РР. ХХ СТ.**

Головний редактор *Пасічник І.Д.*

Технічний редактор *Свинарчук Роман*

Комп'ютерна верстка *Крушинської Наталії*

Художнє оформлення обкладинки *Коваля Романа*

Формат 42х30/4.

Папір офсетний. Друк різнографія.

Ум. друк. арк. 18,05. Гарнітура “PetersburgС”

Наклад 200 прим.

Україна, 35800, Рівненська обл.,
м.Острог, вул. Семінарська, 2

Видавництво Національного університету “Острозька академія”